

**Kur'an'ın Kur'an ile Tefsirinin Erken Dönem Temsilcisi: Etbâu't-tâbiünden
Abdurrahman b. Zeyd b. Eslem (ö. 182/798)**

Ceyda GÜRMAN*

Öz

Hız. Peygamber'in Kur'an'ı tebyin vazifesiyle başlayıp sahâbe-i kirâm ile devam eden Kur'an'ı sahih anlama gayretleri ve tefsire yönelik ilk çalışmalar, tâbiûn ile büyük bir gelişme göstermiş ve tefsir ilim olarak temayüz edip mescidlerdeki halkalarda tedris edilir hale gelmiştir. Hız. Peygamber ve sahâbe tefsirine ulaşmada yegâne nesil olan tâbiûn, Kur'an-ı Kerim'i baştan sona tefsir etmiş ve birçok öğrenci yetiştirmiştir. Genel olarak Hicri II. asra denk gelen etbâu't-tâbiîn döneminde ise; Abbâsiler'in hilafet merkezini Bağdat'a taşımasıyla Mekke, Medine, Basra ve Kûfe gibi ilim merkezlerine yeni şehirler katılmış, böylece ilmî hareketlilik artmış; Arap dili ve nahviyle ilgili çalışmalar hız kazanmış, itikâdî ve amelî mezhepler şekillenmiş ve taraftar kazanmıştır. İlimlerin tasnif edildiği bu kıymetli zaman dilimi, tefsir ilmî açısından da son derece önemli olup çok sayıda müfessir, Kur'an ilimleri ve tefsir çalışmalarındaki yerini almış ve günümüze de ulaşan müstakil tefsir kitapları telif etmişlerdir. Medine'de doğup büyüyen ve hadis, fıkıh ile tefsire dair birikimini Medineli ulemâ eliyle edinen Abdurrahman b. Zeyd (ö. 182/798), dönemin meşhur simaları arasında dikkat çekmektedir. Bu çalışmada, etbâu't-tâbiîn dönemi ilmî hayat ile erken dönem tefsir faaliyetleriyle meşhur müfessirlere değinilmiş, özellikle Abdurrahman b. Zeyd'in hayatı, ilmî durumu, tefsir ilmindeki yeri ile tefsir yöntemi ve kendinden sonraki kaynaklara tesiri incelenmiştir. Çalışmanın temel hedefi ise kuşkusuz Kur'an'ın Kur'an ile tefsirinin erken dönem temsilcisi olarak isimlendirilebilecek Abdurrahman b. Zeyd'in tefsir rivayetlerinde, kaynak ve yöntem olarak Kur'an'ı Kur'an ile tefsire nasıl ve ne oranda başvurduğunun misaller eşliğinde tahlil edilmesidir. Onun tefsirinin, Kur'an'ın Kur'an ile tefsiri bağlamında müstakil olarak incelenmesi, araştırmanın özgülüğünü göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'an, Medine, Etbâu't-tâbiîn, Abdurrahman b. Zeyd b. Eslem.

'Abd al-Rahmân b. Zayd b. Aslam (ö. 182/798) from Etbâ'al-Tâbiûn the Early Period Representative of Qur'an's İnterpretation with Qur'an

Abstract

The efforts of the Prophet to understand Qur'an, which started with the duty of declaring Qur'an and continued with the companions and first studies on tafsir, it has made great progress with the tâbiûn and became taught in the lesson circles of the masjdids by making it educating as tafsir science. Tâbiûn who is the only generation in reaching the Prophet and companion interpretation, taught Qur'an from beginning to end and raised many students. In general, during the period of the etbâ' al-tâbiûn, whose hijri coincided with the II century; with the 'Abbâsîs moving the caliphate center to Baghdâd, new cities were added to scientific centers such as Makka, Medina, Basra and Kûfa, and thus, scientific mobility increased; studies on

* Arş. Gör., Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. cey827@gmail.com.

ORCID: 0000-0002-4136-9766.

Bu makale "iThenticate" intihal tarama programında taranmış ve intihal içermediği tespit edilmiştir.

Gönderim Tarihi: 21 Mart 2020. **Kabul Tarihi:** 21 Nisan 2020. **Yayın Tarihi:** 30 Nisan 2020.

Makale Tipi: Araştırma Makalesi.

DOI Numarası: 10.31121/tader.707101.

ATIF: Gürman, Ceyda. "Kur'an'ın Kur'an ile Tefsirinin Erken Dönem Temsilcisi: Etbâu't-tâbiünden Abdurrahman b. Zeyd b. Eslem". Tefsir Araştırmaları Dergisi (TADER) 4 / 1 (Nisan 2020): 16-37.

the Arabic language and grammar studies have gained momentum, kalām and fikh sects have shaped and gathered supporters. This precious timeframe in which sciences are classified, it is extremely important in terms of tafsīr science. Many commentators made studies in Qur'anic sciences and commentaries and wrote self-contained commentary books that has reached to the present day. 'Abd al-Rahmān b. Zayd(ö. 182/798), who was born and grew up in the Madina and has achieved his knowledge of hadith, fikh and tafsīr from the scholars of Madina, draws attention as one of the important people of the period. In this study, etbā' al-tābiūn period scientific life and early tafsīr activities and famous commentators were mentioned. Especially 'Abd al-Rahmān b. Zayd's life, scientific status, place in tafsīr, tafsīr method and its impact on subsequent sources has been studied. The main purpose of the study is undoubtedly analysis of Qur'an's interpretation with Qur'an in the one of the early representatives 'Abd al-Rahmān b. Zayd's tafsīr narrations, as an example of how and in what extent Qur'an is refer to the tafsīr with Qur'an as a source and method. The tafsīr of his tafsīr in the context of the Qur'an's tafsīr with the Qur'an, shows the originality of the research.

Keywords: Tafsīr, Qur'an, Medina, Etbā' al-tābiūn, 'Abd al-Rahmān b. Zayd b. Aslam.

1. Giriş

Kur'an'ın Kur'an ile tefsiri, erken dönemden günümüze müfessirlerin sıklıkla başvurduğu yöntemlerden biridir. Etbâ'u't-tābiūn dönemi müfessirlerinden bu yönetime başvuran en dikkat çekici isim Abdurrahman b. Zeyd b. Eslem'dir. Kur'an'ın Kur'an ile tefsirine özel önem atfeden ve tefsirinde Kur'an'ı birincil kaynak olarak kullanan Abdurrahman b. Zeyd ve tefsirinin, bu bağlamda ele alınması makalenin temel hedefidir.¹ Onun tefsirini değerlendirmeye geçmeden önce kısaca yaşadığı döneme ve bu dönemdeki ilmî hayata değinmek gerekir. Tābiūnu müslüman olarak görüp bu hal üzere vefat eden üçüncü nesle etbâ'u't-tābiūn denir. Hadis ulemâsı, “Sizin en hayırlınız, benim asrımda yaşayanlar, sonra onların ardından gelenler, sonra onların ardından gelenlerdir.”² hadisinde zikredilen ilk nesli, sahâbe; ikinci nesli, tābiūn; üçüncü nesli ise etbâ'u't-tābiūn olarak yorumlamıştır.³ Bu neslin ağırlıklı olarak yaşadığı dönem, sıgâr-ı tābiūnun da hayatta olduğu hicrî ikinci asrın ikinci

¹ İbn Zeyd hakkında ülkemizde bir tez çalışması bulunmaktadır: Abdulkadir Çoban, *İlk Dönem Tefsir Otoritelerinden Abdurrahman b. Zeyd'in Tefsirciliği* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019). Çeşitli tefsir kaynaklarından ona ait tüm rivayetlerin bir araya getirildiği bir kitap çalışması bulunmaktadır: Abdurrahman b. Zeyd, *Tefsiru Abdurrahman b. Zeyd*, der. Abdullah Ebussuûd Bedr (İrbid: Âlemü'l-kütübî'l-hadîs, 2014). Arap dünyasında yapılmış yüksek lisans tezleri de bulunmaktadır. Bu çalışmalar, genellikle çeşitli sûrelerde ona ait rivayetlerin bir araya getirilmesi şeklinde müteselsil olarak farklı kişiler tarafından yapılmış yüksek lisans tezi düzeyinde çalışmalardır. Bu tezlerden bazıları; İmtisâl Mustafâ Muhammed, *Merviyâtü Abdurrahman b. Zeyd fi't-tefsir: sûrateyi'l-Fâtîha ve'l-Bakara: cem' ve tevsîk* (Sudan: Ümmü Dermân Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2008); Mahmûd Muhammed Gattâs, *Ârâü İbn Zeyd el-Medenî (Abdurrahman b. Zeyd b. Eslem) el-müteveffâ 182h. fi't-tefsir min evveli sûrati'n-Nisâ hattâ âhiri sûrati'l-Enfâl cem' ve dirâse ve tabkâk* (Kahire: Ezher Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2006); Ebû Zeyd Muhammed Sâlih, *Merviyâtü Abdurrahman b. Zeyd b. Eslem fi't-tefsir min evveli sûrati'l-Enfâl ilâ nihâyeti sûrati'l-İsrâ cem' ve dirâse ve tabkâk* (Sudan: Ümmü Dermân el-İslâmiyye Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2007); Yahyâ b. Dâhî Ali Şetnâvî, *Tefsiru Abdurrahman b. Zeyd b. Eslem el-müteveffâ sene 182 h. min evveli sûrati'l-Kamer ilâ sûrati'n-nâs: cem'an ve dirâseten ve tabkâkan* (Riyad: İmam Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1993); Salâhuddîn Zeytara, *Merviyâtü Zeyd b. Eslem fi't-tefsir: cem'an ve dirâseten ve tabkâkan* (Riyad: İmam Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1992).

² Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *el-Câmiu's-sabîh*, thk. Muhammed Zühayr b. Nâsır (Beyrut: Dâru Tavkî'n-ecât, t.y.), “Şehâdât”, 9; Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *Sabîhu Müslim*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Kahire: Dâru İhyâü'l-kütübî'l-'Arabiyye, 1412/1991), “Fedâilü's-sahâbe”, 210.

³ Hâkim en-Nisâbü'rî, *Ma'rifetü 'ulûmi'l-hadîs*, nşr. Seyyid Muazzam Hüseyin (Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-'ilmiyye, 1397/1977), 46; Şehâbüddin Ahmed b. Muhammed el-Kastallânî, *İrşâdü's-sârî li şerhi Sabîhi'l-Buhârî* (Mısır, 1323), 4/383.

çeyreğinde başlayıp, hicrî üçüncü asrın ilk çeyreğine kadar uzanmaktadır. Etbâu't-tâbiîn dönemi, 132/749'da hükümlerle biten Emevî devletinin son zamanlarıyla çoğunlukla Abbasîler dönemine denk gelen zaman dilimidir.⁴

Hız. Peygamber, sahâbe ve tâbiûn döneminde ilmî faaliyetlerin sürdürüldüğü Mekke, Medine, Basra, Kûfe, Şam, Mısır ve Yemen gibi ilim merkezlerinin yanı sıra etbâu't-tâbiîn döneminde Abbasîlerin yönetim merkezini Bağdat'a taşımasıyla Bağdat, Rey ve Kayrevân gibi yeni bölge ve şehirler bu ilmî faaliyetlerdeki yerlerini aldılar. Tedvîn döneminden sonra artık etbâu't-tâbiîn dönemiyle birlikte ilimlerin tasnif edilmesine geçilerek tefsir, hadis, fıkıh ve siyer-megâzî gibi ilimlere dair ayrı ayrı kitaplar telif edilmeye başlandı. Zehebî'nin (ö. 748/1348), 143/760-144/761 yılları hakkında; "Bu asırda âlimler, tefsir, hadis ve fikhî tedvîn etmeye başladılar. İbn Cüreyc Mekke'de, Saîd b. Ebû Arûbe ve Hammâd b. Seleme Basra'da, Evzâî Şam'da, Mâlik (*Muvatta* adıyla) ve İbn İshak (*Megâzî* adıyla) Medine'de, Ma'mer Yemen'de, Süfyân es-Sevrî (*Kitâbü'l-câmi'* adıyla) ve Ebû Hanîfe (fıkıh ve re'y hakkında) Kûfe'de tasnif edilmiş kitaplar yazdılar. Bu asırdan önce, ulemânın önde gelenleri ilmi hıfzediyorlar ya da düzenli olmayan sahîfelerden öğreniyorlardı."⁵ şeklinde verdiği bilgi dönemin ilim merkezleriyle tasnif faaliyetlerinin durumuna ışık tutmaktadır.

Bu asırda ilim merkezlerindeki meşhur müfessirler şöyle sıralanabilir: Medine'de Ca'fer es-Sâdık (ö. 148/765),⁶ Mâlik b. Enes,⁷ Abdurrahman b. Zeyd b. Eslem; Mekke'de Abdülmelik b. Cüreyc (ö. 150/767),⁸ Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/714);⁹ Basra ve Kûfe'de, Muhammed b. Sâib el-

⁴ Hâlid b. Yûsuf el-Vâsıl, *Tefsîru etbâi't-tâbiîn : arz ve dirâse* (Riyad : Merkezü tefsîr li'd-dirâsâti'l-Kur'âniyye, 2016), 20-25.

⁵ Şemsüddin Muhammed b. Osman ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhiri ve'l-a'lâm*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dârü'l-garbi'l-İslâmî, 2003), 3/776.

⁶ Ca'fer es-Sâdık çok yönlü bir âlimdir. Tefsirin yanı sıra fıkıh ve tasavvufta da önemli bir yeri vardır. Babası Muhammed el-Bâkır (ö. 114/733), tâbiûn dönemi Medineli fakih ve müfessirler arasında yer alır. Sâdık, Şia tarafından babasından sonra İsnâaşeriyye'nin altıncı imamı kabul edilmektedir (Mustafa Öz, "Ca'fer es-Sâdık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/1-3).

⁷ Her ne kadar daha çok hadis ve fıkıh alanında ön plana çıksa da, tefsir ilminde de temayüz etmiştir ve kendisine nisbet edilen bir tefsiri vardır. Bk. İyâz b. Mûsâ el-Yahsûbî Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik li-ma'rifeti a'lâmi mezhebi Mâlik*, thk. Muhammed b. Tâvî et-Tancî (Rabat: Vizâretü'l-Evkâf ve's-şü'ûni'l-İslâmiyye, 1403/1983), 1/81; Şemsüddin Muhammed b. Ali ed-Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn* (Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, t.y.), 2/300.

⁸ Abdülmelik b. Abdülazîz b. Cüreyc, Rumî asıllı mevâlidendir. Mekke'de doğmuş yine orada vefat etmiştir. Tâbiûnun büyüklerinden rivayeti vardır ve tefsir kitabı olduğu ifade edilmiştir. Bk. Ahmed b. Muhammed es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân 'an tefsîri'l-Kur'an*, thk. Ebû Muhammed b. Âşûr (Beyrut: Dârü İhyâ'ü't-türâsi'l-Arabî, 1422/2001), 1/80; Vâsıl, *Tefsîru etbâi't-tâbiîn*, 96-98.

⁹ Kur'an bilgisi konusunda, döneminin en büyük âlimi olduğu söylenmiştir. Kendisinden sonra kaleme alınan tefsirlerin hemen hemen hepsinde onun görüşleri yer almaktadır. Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *ed-Dürri'l-mensûr* adlı tefsirinin en önemli kaynaklarından biri Süfyân'ın tefsiridir. Bk. Vâsıl, *Tefsîru etbâi't-tâbiîn*, 161.

Kelbî (ö. 146/763),¹⁰ Mukâtil b. Süleyman¹¹, Süfyân es-Sevrî,¹² Vekî' b. el-Cerrâh (ö. 197/812),¹³ Yahyâ b. Saîd el-Kattân (ö. 198/813)¹⁴ ve İsmâil b. Uleyye (ö. 193/809);¹⁵ Şam'da, Ali b. Ebû Talha (ö. 143/760);¹⁶ Horasan'da; Mukâtil b. Hayyân (ö. 150/767) ve Hüseyim b. Beşîr (ö. 183/799);¹⁷ Kûfe, Rey, Mısır gibi birçok şehirde bulunan ve Bağdat'ta vefat eden Muhammed b. İshak b. Yesâr (ö. 153/770),¹⁸ Mekke ve Basra'da kaldıktan sonra yirmi yıl Kayrevân'da bulunan Yahya b. Sellâm (ö. 200/815).¹⁹ Bu âlimlerin büyük çoğunluğu birden fazla şehirde bulunmuş, ilim almış ve öğrenci yetiştirmiştir. Dolayısıyla her ne kadar belli bir şehre nisbet edilseler de etkilerini tek bir şehirle sınırlamak doğru değildir.

¹⁰ Hadis ulemâsınca zayıf hatta yalancı kabul edilen Kelbî, tefsirde de tenkit edilmektedir. Kendisine *Tefsîri'l-Kelbî*, *Abkâmü'l-Kur'an* ve *en-Nâsib ve'l-mensûb* adlarında üç ayrı kitap nisbet edilmektedir. Bk. Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebû Ya'kûb İbnü'n-Nedîm, *Kitâbü'l-Fibrîst*, thk. Rıza Teceddüd (Tahran, t.y.), 36, 40-41; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 2/149; M. Fuat Sezgin, *Târihü't-türâsî'l-Arabî*, trc. Mahmud Fehmi Hicâzî (Riyad : Câmîatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1411/1991), *Târihü't-türâsî'l-Arabî*, 1(1)/81.

¹¹ Hakkında geniş bilgi için bk. İsmail Cerrahoğlu, "Tefsirde Mukâtil İbn Süleyman ve Eserleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21 (1976), 1-35.

¹² İbn Ebû Dâvûd'un (ö. 316/929) "Sahâbeden sonra Kur'an-ı Kerîm'i tâbî Ebû'l-Âliye'den daha iyi bilen yoktur. Onun ardından Saîd b. Cübeyr sonra Süddî ve ondan sonra da Süfyân es-Sevrî gelir." sözü Sevrî'nin Kur'an bilgisinin genişliğine ve bu alandaki şöhretine dikkat çekmektedir. (Ebû'l-Kâsım Ali b. Hasan İbn Asâkir, *Târihu medîneti Dimaşke*, thk. Muhibbüddin Ebî Saîd Ömer b. Garâme el-Amrî (Beyrut: Dârü'l-fıkr, 1415/1995-1421/2000), 18/177; Şemsüddin Muhammed b. Osman ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1417), 4/207). Süfyân es-Sevrî'ye nisbet edilen tefsir basılmıştır: Süfyân es-Sevrî, *Tefsîru Süfyân es-Sevrî* (Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-İlmiyye), 1403/1983.

¹³ Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 2/358.

¹⁴ Basra'nın önde gelen âlimlerinden olan Yahyâ b. Saîd'in tefsir kaynaklarında çok sayıda rivayeti yer almaktadır. Kendi re'yine fazlaca başvurmayıp genellikle Hz. Peygamber, sahâbe ya da tâbiün görüşlerini aktarmaktadır. Örneğin bk. Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vili âyi'l-Kur'an*, thk. Mahmûd Muhammed Şâkir - Ahmed Muhammed Şâkir (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, t.y.), 2/437, 3/134, 536, 8/224, 424, 9/145, 14/478.

¹⁵ Ebû Recâ el-Utâridî (ö. 105/723), Eyyûb es-Sahtiyânî (ö. 131/749), Dâvûd b. Ebû Hind (ö. 139/756), Humeyd et-Tavîl (ö. 143/760), Abdullah b. Avn (ö. 151/768) ve Saîd b. Ebû Arûbe (ö. 156/773) gibi Basralı ulemânın çoğundan ilim almış ve Basra'da bir dönem kadılık vazifesinde bulunmuştur. Bk. Şihâbüddin Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *Tebzîbü't-Tebzîb*, thk. İbrahim ez-Zeybek-Âdil Mürşid (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, t.y.), 1/140. Taberî'de yedi yüze yakın rivayeti bulunan İbn Aluyye, bu rivayetlerin tamamına yakını, istifade ettiği isimlerden aktarmaktadır. Dönemin tefsir anlayışını ve özellikle Basra'nın tefsir ilmi açısından hicrî II. asırdaki durumunu tesbit etmede önemli bir isim olduğunu ve müstakil bir çalışmayı hak ettiğini düşünüyoruz.

¹⁶ Etbâu't-tâbiîn dönemi meşhur müfessirlerinden Ali b. Ebû Talha'nın Abdullah b. Abbas'tan (ö. 68/687) naklettiği bir tefsir sahifesinin olduğu söylenmiş ve Ahmed b. Hanbel, "Bir kişi bu sahife için Mısır'a gitse, bu yolculuğa değer." demiştir. Bk. Celâlüddin es-Süyûtî, *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'an*, thk. Merkezü'd-dirâsetü'l-Kur'âniyye (Medine, t.y.), 6/2331. Muâviye b. Sâlih (ö. 158/775) → Ali b. Ebû Talha → İbn Abbas şeklindeki tarik, İbn Abbas'tan gelen en güvenilir tarik kabul edilmiştir (Muhammed Hüseyin ez-Zehabî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn* (Kahire: Dârü'l-hadîs, 1426/2005), 1/71).

¹⁷ *et-Tefsîr* adında bir eseri bulunmaktadır. Bu eser, bazı kaynaklarda *el-Kirâât* adıyla da kaydedilmektedir (İbnü'n-Nedîm, *Fibrîst*, 284; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 2/353). Taberî, tefsirinde Hüseyim'den istifade etmektedir. Örneğin bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 4/153, 10/364, 18/119, 19/545.

¹⁸ *Kitâbü'l-megâzî* sahibi İbn İshâk; kıssa, ahbâr ve tarih bilgisinde meşhur olmakla birlikte tefsir kaynaklarında da bir çok rivayeti bulunmaktadır (Vâsil, *Tefsîru etbâi't-tâbiîn*, 109).

¹⁹ Yahyâ b. Sellâm ve tefsiri hakkında İsmail Cerrahoğlu'nun kıymetli bir çalışması bulunmaktadır: İsmail Cerrahoğlu, *Yahyâ İbn Sallâm ve Tefsirdeki Metodu* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1970). Ayrıca bk. İsmail Cerrahoğlu, "Yahyâ b. Sellâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/263-264. Etbâu't-tâbiîn dönemi tefsirine katkı sunan isimler için bk. Ömer Nasuhi Bilmen, *Tabakâtü'l-müfessirîn* (İstanbul: Bilmen Yayınları, 1973), 1/306 vd.; Vâsil, *Tefsîru etbâi't-tâbiîn*, 191 vd.

Etbâ'u't-tâbiîn dönemi en önemli ilim merkezlerinden biri Medine'dir. Hicrî II. asırda Abbâsî yönetimiyle birlikte her ne kadar yeni şehirler kurulsa ve siyasî erk el değıştirse de Medine; Peygamber şehri olması, köklü bir ilmî geleneğe sahip bulunması ve kibâr-ı tâbiûnün burada ikamet etmesi gibi sebeplerle ilmî anlamda etkinliğini tamamen yitirmiş değildir. İmam Mâlik'in geliştirdiği amel-i ehl-i Medine tabiri de bunu göstermektedir.²⁰ Medine, tefsir ilmiyle ilgilenen ulemaya ev sahipliği yapmış, meşhur müfessirler bu şehirde yaşamış ve burada kıymetli tefsirler kaleme almışlardır. Çalışmada, Medine'nin en önemli isimlerinden biri olan müfessir Abdurrahman b. Zeyd, hayatı, ilmî durumu ve Kur'an yorumu üzerinde durulacak, özellikle Kur'an'ı Kur'an ile nasıl tefsir ettiği örnekler eşliğinde incelenecektir. Etbâ'u't-tâbiîn arasında tefsirde şöhret kazanmasının yanı sıra sonraki dönem tefsir kaynaklarında işgal ettiği yer, onun tefsir ilmi açısından ehemmiyetini ortaya koymaktadır.

2. Abdurrahman b. Zeyd b. Eslem

2.1. Hayatı ve İlmî Durumu

İsmi, Abdurrahman b. Zeyd b. Eslem el-Adevî el-Medenî'dir. Abbâsî halifesi Hârûn er-Reşîd (ö. 193/789) hilâfetinin başlarında 182/798'de vefat ettiği kaydedilmiş, doğum tarihi hakkında bilgi verilmemiştir.²¹ Babası Zeyd b. Eslem (ö. 136/754), tâbiûn döneminin meşhur müfessir, muhaddis ve fakihlerindendir. Kaynaklarda hem onun hem babasının Hz. Ömer'in (ö. 23/644) mevlâsı oldukları yönünde zikredilen bilgi, Hz. Ömer ailesinin mevlâsı olmaları şeklinde anlaşılmalıdır. Zira Zeyd b. Eslem, Abdullah b. Ömer'in (ö. 73/693) azatlı kölesidir ve Hz. Ömer'i görmemiştir. Hz. Ömer'in mevlâsı Zeyd'in babası, Yemen bölgesindeki Aynü't-temr'e hicret eden Habeşli mevâlî Eslem'dir (ö. 80/699).²² Abdurrahman'ın, Üsâme (ö. 136/754-158/775 yılları arası) ve Abdullah (ö. 164/780) adında iki ağabeyi²³ ile Zeyd (ö. 210/825) ve Abdullah (ö. ?) isminde iki oğlu vardır.²⁴

²⁰ Amel-i ehl-i Medine tabiri için bk. Halit Özkan, *Hicrî İlk İki Asırda Farklı Şehirlerde Amel Telakkisi Oluşumunda Sünnet ve Hadisin Yeri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006), 49-50, 92.

²¹ Muhammed İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebir*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1421/2001), 7/592; Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir* (Haydarabad: Dâiretü'l-maârifî'l-Osmâniyye, 1958), 3(1)/284; Abdurrahman b. Muhammed İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl* (Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-İlmiyye, 1371/1952), 2(2)/567; Cemâluddîn Ebü'l-Haccâc Yûsuf el-Mizzî, *Tebzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1403/1983-1413/1992), 17/114-118; Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahman es-Sehâvî, *et-Tuhfetü'l-latîfe fî târîhi'l-Medîneti's-şerîfe* (y.y., 1399/1979), 2/489; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 8/349; İbn Hacer, *Tebzîbü't-Tebzîb*, 2/507.

²² İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebir*, 7/507; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/572; Mizzî, *Tebzîbü'l-Kemâl*, 10/12; İbn Hacer, *Tebzîbü't-Tebzîb*, 1/658.

²³ Mizzî, *Tebzîbü'l-Kemâl*, 17/114; İbn Hacer, *Tebzîbü't-Tebzîb*, 2/508.

²⁴ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, 2(1)/401; Sehâvî, *et-Tuhfetü'l-latîfe*, 2/345; İbn Adî el-Cürçânî, *el-Kâmil fî duefâi'r-ricâl*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Muavvid (Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-İlmiyye, t.y.), 4/164. *Üsdü'l-gâbe* de geçen bir rivayette Abdülmün'im b. Beşir b. Abdurrahman b. Zeyd b. Eslem ismi zikredilmektedir. Buradan hareketle Abdurrahman'ın Beşir adında bir oğlunun daha olduğu anlaşılmaktadır ancak bu bilgiyi teyid sadedinde başka bir kaynakta herhangi bir mâlûmata rastlamadık (İzzeddîn Ali b. Muhammed İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe fî ma'rifeti's-sahâbe*, thk. Muhammed Muavvid - Âdil Ahmed Abdülmevcûd (Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-İlmiyye, t.y.), 1/216).

Müfessir Abdurrahman b. Zeyd b. Eslem, Yezîd b. Muâviye (ö. 64/683) zamanında Mekke valiliği yapan ve Mekke'de vefat eden Medinelî sahâbî Abdurrahman b. Zeyd b. Hattâb b. Nüfeyl (ö. 71/690),²⁵ Medine ehlinden Abdurrahman b. Zeyd b. Ukbe b. Kerîm (ö. ?),²⁶ Abdurrahman b. Zeyd b. el-Fâişî el-Hemedânî (ö. 83/702 ?)²⁷ ve yine sahâbeden Zeyd b. Hâlid'in (ö. 78/697) oğlu Abdurrahman b. Zeyd (ö. ?) gibi isimler ile karıştırılmamalıdır.

İbn Zeyd; babası Zeyd, Ebû Hâzim el-A'rec Seleme b. Dînâr (ö. 140/757), Safvân b. Süleym (ö. 132/749) ve kârî Muhammed b. el-Münkedir'den (ö. 131/748) rivayet etmektedir. Kendisinden en çok rivayette bulunan Abdullah b. Vehb (ö. 197/813) ve Esbağ b. el-Ferec'in (ö. 225/839) yanı sıra, Vekî' b. Cerrâh, Süfyân b. Uyeyne, Sâlih b. Abdullah et-Tirmizî (ö. 230/845 civarı), Abdürrez-zak b. Hemmâm es-San'ânî ve Kuteybe b. Saîd (ö. 240/855) gibi isimler rivayette bulunmaktadır.²⁸ Zeyd b. Eslem tüm hadis ulemâsınca sika kabul edilmesine rağmen Abdurrahman ve diğer iki oğlu Abdullah ile Üsâme ve yine Abdurrahman'ın oğlu Zeyd zayıf addedilmiştir.²⁹ Bununla birlikte, İmam Malik'in en önemli öğrencilerinden Abdullah b. Vehb ve Ali b. Yûnus el-Leysî ile Esbağ b. el-Ferec gibi sika raviler ile Tirmizî (ö. 279/892), İbn Mâce (ö. 273/887) ve Ebû Ca'fer et-Tahavî (ö. 321/933) gibi hadis âlimleri, İbn Zeyd'den rivayet etmektedirler. Tüm cerh ve ta'dîl kaynaklarında zayıf ravi kabul edilmekte ancak sâlih biri olduğu söylenmektedir.³⁰

Abdurrahman'ın babası Zeyd b. Eslem, tefsir ilminin yanı sıra hadis ve fıkıhta da önemli bir isimdir. Bununla birlikte, Abdurrahman'ın özellikle tefsirde ön plana çıktığı, hadiste yukarıda zikredildiği gibi zayıf sayıldığı ve fıkıh ilminde de kayda değer bir şöhretinin olmadığı söylenebilir. Tefsir rivayetlerinde fikhî izahları geniş yer tutmamakta ve fikhî konulara temas ettiği yerlerde genelde babasından nakletmektedir. Diğer taraftan, İbn Hazm (ö. 456/1064); İbn Zeyd'in fukahâ-i seb'a'nın üzerinde ittifak ettiği görüşleri bir araya getiren bir eser telif ettiğinden bahseder.³¹ Yine O'nun "Abâdile vefat ettikten sonra, fıkıh bütün beldelerde mevâlîde idi. Mekke ehlinin fakihî Atâ b. Ebû Rebâh, Yemen'in Tâvûs b. Keysân, Yemâme'nin Yahya b. Kesîr, Basra'nın Hasan-ı Basrî, Kûfe'nin İbrâhim en-Nehâî, Şam'ın Mekhûl, Horasan'ın da Atâ el-Horasânî'dir, Medîne'nin fakihî ise

²⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebir*, 7/54; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, 3(1)/284; İbn Hacer, *Tebzîbü't-Tebzîb*, 2/508.

²⁶ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, 3(1)/284; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2(2)/233.

²⁷ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, 3(1)/283; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2(2)/232.

²⁸ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2(2)/233; İbn Adî, *el-Kâmil fî duefâi'r-ricâl*, 5/441; Mizzî, *Tebzîbü'l-Kemâl*, 17/115; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 8/349; İbn Hacer, *Tebzîbü't-Tebzîb*, 2/507-508; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 1/271

²⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebir*, 7/507; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2(2)/233; İbn Adî, *el-Kâmil fî duefâi'r-ricâl*, 1/526, 4/164, Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 5/316; İbn Hacer, *Tebzîbü't-Tebzîb*, 1/658,

³⁰ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2(2)/233; İbn Adî, *el-Kâmil fî duefâi'r-ricâl*, 5/441-446; Mizzî, *Tebzîbü'l-Kemâl*, 17/115-117; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 8/349; İbn Hacer, *Tebzîbü't-Tebzîb*, 2/507-508; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 22/25; Sehâvî, *et-Tuhfetü'l-latîfe*, 2/488-499; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 1/271; Bilmen, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 1/306.

³¹ Cengiz Kallek, "Fukahâ-yi seb'a", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/214.

mevâliden olmayan Saîd b. Müseyyeb'dir.³² sözü meşhurdur. İmam Mâlik'le de diyalogu bulunmaktadır. Zeyd b. Eslem'den çokça istifade eden İmam Mâlik, *Muwatta*'ı yazarken Zeyd rivayetlerini babın sonuna koymuş, Abdurrahman bunun sebebini sorunca "Öncekileri aydınlatan kandil gibi olması için babın sonuna koydum." demiştir.³³ Bu bilgilerden hareketle her ne kadar dönemin fukahâsı arasında zikredilmese de onun fıkhıta da bilgi sahibi olduğu düşünülebilir.

İbn Zeyd'in tefsir ilmindeki yerine gelince ise, İbn Teymiyye, "İnsanların tefsir konusunda en bilgilisi Mekke ehlidir. Zira onlar, İbn Abbas'ın talebesidir. Saîd b. Cübeyr, Mücâhid, İkrime, Atâ b. Ebû Rebâh, Tâvûs b. Keysân ve diğerleridir. Kûfe'de de İbn Mes'ûd ve ashâbı böyledir. Medine ehlinde ise Zeyd b. Eslem ve ondan tefsir alan oğlu Abdurrahman b. Zeyd meşhurdur."³⁴ demektedir. Etbâ'u't-tâbiînden Mukâtil b. Süleyman ve Yahyâ b. Sellâm'dan sonra en çok tefsir rivayeti olan isim İbn Zeyd'dir.³⁵ Taberî tefsirinde; 5233 etbâ'u't-tâbiîn rivayeti arasında 2075 rivayet ile en çok rivayete sahip müfessirdir. Cerh ve ta'dîl âlimlerinden aynı zamanda müfessir İbn Ebû Hâtîm (ö. 327/938), İbn Zeyd'i zayıf addetmekle birlikte, tefsirinde ondan beş yüzden fazla nakle yer vermekte ve bu sayıyla İbn Zeyd, İbn Ebû Hâtîm tefsirinde de en çok rivayeti bulunanlar arasına girmektedir.³⁶ Taberî'de İbn Zeyd'den en sık gelen tarik; Yûnus b. Abdülâlâ (ö. 264/877) → İbn Vehb → Abdurrahman b. Zeyd şeklindedir. Taberî, İbn Zeyd'e ait 1800 civarında rivayeti bu senetle aktarmıştır.³⁷ İbn Ebû Hâtîm tefsirinde ise Yûsuf b. Yezid el-Karâtîsî (ö. 287/900) → Esbağ b. el-Ferec → Abdurrahman b. Zeyd şeklindeki tarik üç yüz yetmiş yedi kez tekrar etmektedir.³⁸

Kendisine tefsir kitabı ve *en-Nâsîb ve'l-mensûb* adında iki ayrı kitap isnad edilmektedir.³⁹ Fuat Sezgin (1924-2018), Abdurrahman b. Zeyd'in tefsirinin temelini babası Zeyd b. Eslem tefsirine dayandığını söylemekte ve ikisine iki ayrı tefsir nisbet etmektedir.⁴⁰ Bazı kaynaklarda ise Zeyd b.

³² Süleyman b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, thk. Hamdi Abdülmecid es-Selefi (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, t.y.), 12/426; İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî, *Mukaddimetü İbni's-Salâh (Ma'rifetü envâ'i 'ilmi'l-hadîs)*, thk. Abdüllâtîf el-Hemîm - Mâhir Yâsîn Fahl (Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-İlmiyye, 1423/2002), 504.

³³ Yûsuf b. Abdullah en-Nemerî İbn Abdülber, *et-Tembîd limâ fi'l-Muwatta' mine'l-me'âni ve'l-esânîd*, thk. Mustafa b. Ahmed el-Alevî - Muhammed Abdülkebir el-Bekrî (Fas, 1387/1967), 3/242.

³⁴ Takiyüddin İbn Teymiyye, *Mukaddime fî usûli't-tefsîr*, thk. Adnan Zerzûr (Dımaşk, 1392/1972), 61; Süyûtî, *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'an*, 4/2339.

³⁵ Vâsıl, *Tefsîru etbâi't-tâbiîn*, 374.

³⁶ Muhammed b. Abdullah el-Hudayrî, "et-Tefsîrü bi'l-eser beyne İbn Cerîr ve İbn Ebû Hâtîm", *Mecelletü'd-dirâsâtü'l-Kur'âniyye*, 4 (1430), 86, 88.

³⁷ Sezgin, *Târibü't-türâsi'l-Arabî*, 1(1)/88.

³⁸ Mehmet Akif Koç, *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri - İbn Ebû Hâtîm (ö. 327/939) Tefsiri Örneğinde Bir Literatür İncelemesi* (Ankara: Kitâbiyât, 2003), 77; Vâsıl, *Tefsîru etbâi't-tâbiîn*, 152.

³⁹ İbnü'n-Nedîm, *Fihrist*, 281; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 8/349; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 1/271; Sezgin, *Târibü't-türâsi'l-Arabî*, 1(1)/88. Kendisinden nâsîh-mensûhla ilgili yirmi dokuz rivayet aktarıldığı ifade edilmiştir (Vâsıl, *Tefsîru etbâi't-tâbiîn*, 325.).

⁴⁰ Sezgin, *Târibü't-türâsi'l-Arabî*, 1(3)/22.

Eslem'e ait tefsirin oğlu Abdurrahman aracılığıyla aktarıldığı kaydedilmektedir.⁴¹ Kanaatimizce Sezgin'in dediği gibi İbn Zeyd tefsirinin, babası Zeyd'in tefsirinden farklı olduğudur. Zeyd b. Eslem, Kur'an'ın Kur'an ile tefsirine nadiren başvururken, İbn Zeyd'in en çok kullandığı yöntem Kur'an'ın Kur'an ile tefsiridir. Yine Zeyd b. Eslem tefsirindeki en bariz hususlardan olan fikhî izahlar, İbn Zeyd tefsirinde daha sınırlıdır.⁴² İbn Zeyd'in genellikle âyetleri kendi re'yiyle tefsir ettiği de göz önünde bulundurulunca ikisinin ayrı birer tefsiri olması kuvvetle muhtemel hale gelmektedir. Sezgin'e göre İbn Zeyd'e ait bu tefsir, Taberî'nin en önemli kaynaklarından biridir.⁴³ Taberî'nin, Zeyd b. Eslem ve farklı müfessirlerin tefsir yorumlarını ihtiva eden ve günümüzde tahkiki yapılarak neşredilen İbn Vehb tefsirini⁴⁴ Mısır'da Yûnus b. Abdilâlâ'dan rivayet ettiği yönündeki bilgi⁴⁵ Taberî'nin hem Zeyd hem İbn Zeyd tefsirlerine ulaştığı ihtimalini güçlendirmektedir.

2. 2. 1. Tefsir Rivayetlerinde Kur'an'ın Kur'an İle Tefsiri

İbn Teymiyye'nin (ö.728/1328) "Tefsirdeki en güzel metod (ahsenü't-turûk) Kur'an'ın Kur'an ile tefsiridir."⁴⁶ dediği Kur'an'ın kendi iç bütünlüğü içerisinde anlaşılması hedefine mebni Kur'an'ın Kur'an ile tefsiri; âyetlerin, siyak-sibakına muvâfık bütüncül bir yaklaşımla anlaşılmasını hedefler. Bir âyette veciz ya da müphem zikredilen bir ifade bir başka pasajda detaylı ve sarih olarak geçebilir.⁴⁷ Örneğin el-Fâtiha 1/7. âyette "kendisine nimet verilenler" ile kastedilenler, "Kim Allah'a ve rasûle itaat ederse, onlar, Allah'ın kendilerine nimet verdiği; peygamberler, sıddıklar (dosdoğru kimseler), şehitler ve sâlihlerle birlikte dirler."⁴⁸ âyetinde açıklanmıştır.⁴⁹ Bir âyetin, Hz. Peygamber veya sahâbe sözünde yer verildiği şekliyle bir diğer âyetle açıklanması mümkün olduğu gibi, müfessirin kendi çabası ve re'yi ile âyetler arası ilişki kurularak açıklanması da söz konusu olabilir

⁴¹ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 1/81; Dâvûdî, *Tabakatü'l-müfessirîn*, 1/183; Hayrüddin ez-Ziriklî, *el-A'lâm kamûsü terâcim li-şehri'r-ricâl ve'n-nisâ' min'el-'Arab ve'l-müsta'rabîn ve'l-müsteşrikîn* (Beyrut: Dârü'l-ilm li'l-melâyîn, 2002), 3/57.

⁴² Şüphesiz İbn Zeyd rivayetlerinde fikhî izahlar da bulunmaktadır ancak tefsirinin ana özelliği olacak düzeyde değildir. Örnek için bk. Abdurrahman b. Zeyd, *Tefsîru Abdurrahman b. Zeyd*, 170.

⁴³ Sezgin, *Târibü't-türâsi'l-Arabî*, 1(1)/88.

⁴⁴ Abdullah b. Vehb b. Müslim, *el-Câmi' Tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Miklos Muranyi (Wiesbaden, 1992-1995).

⁴⁵ İbn Yûnus el-Mısri, *Târibü İbn Yûnus el-Mısri*, thk. ve der. Abdülfettah Fethî Abdülfettah (Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-İlmiyye, 1421), 2/270.

⁴⁶ İbn Teymiyye, *Mukaddime fi usûli't-tefsîr*, 93.

⁴⁷ Halis Albayrak, *Kur'an'ın Bütünlüğü Üzerine: Kur'an'ın Kur'an'la Tefsiri* (İstanbul: Şule Yayınları, 1996), 43 vd.

⁴⁸ en-Nisâ 4/69

⁴⁹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 1/177; Abdurrahman b. Muhammed İbn Ebû Hâtîm, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm müsneden 'an Rasûlillah ve's-sahâbe ve't-tâbi'în*, thk. Esad Muhammed Tayyib (Riyad: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1417/1997), 3/997.

ki, durum çoğu zaman böyledir.⁵⁰ Dolayısıyla Kur'an'ın Kur'an ile tefsirinin salt rivayet yöntemi değil hem rivayet hem dirayet yöntemi olarak telakki edilmesi daha isabetlidir.⁵¹

Erken dönem tefsirine bakıldığında Kur'an'ın Kur'an ile tefsirinde meşhur olan isim İbn Zeyd'dir. Tefsirinde sıklıkla ilgili diğer âyetlere yer veren İbn Zeyd, bu metoda başvuran müfessirlerin ilklerinden sayılmakta, etbâ'u't-tâbiîn müfessirleri arasında Kur'an'ın Kur'an ile tefsirine en çok başvuran müfessir olarak zikredilmektedir.⁵² Aynı zamanda onun tefsirinde, Hz. Peygamber, sahâbe ve tâbiûn rivayetleri çok az yer almakta ve âyetler arası bağ kurarak yaptığı açıklamalarda genellikle kendi re'yine başvurmuştur.⁵³ Tefsirinin diğer özellikleri ise; kelime izahları, lugavî açıklamalar ve şiirle istişhaddır. Yaşadığı dönemde tefsirde, şiirle istişhada en çok önem veren ve tefsirinde en çok kullanan isimlerden biri olduğu ifade edilmiştir.⁵⁴ İmam Mâlik ve Şafî gibi fakih ulemâ ile aynı dönemde yaşaması ve fıkhnın daha çok onların elinde gelişmesi hasebiyle İbn Zeyd'in fikhî tefsire ağırlık vermediği yorumunda da bulunulmuştur.⁵⁵ Kıraat, esbâb-ı nüzûl, İsrâiliyyât ve kıssalara dair bilgiler de tefsirinde belli ölçüde yer almaktadır. Hz. Peygamber ve sahâbe sözüne çok başvurmayan

⁵⁰ Bu tefsir yönteminde, müfessirin dirayeti de rol oynadığı için mutlak doğruya ulaştıracağı iddiasını taşımamaktadır. Kur'an'ın iç bağlamını esas alıp, dış bağlam da denen siyer, sebep-i nüzûl, örf ve âdetler ya da kültürel miras dikkate alınmadan yapılan yorumlarda bir takım hatalar olması muhtemeldir. Sadece Kur'an'dan hareketle yapılacak bu türden yorumlarda örneğin; lügavî, işârî ve bilimsel okumalardaki aşırılıklarla, mezhebî saikler sebebiyle düşünülen hataların bulunması imkan dahilindedir. (İlgili görüş için bk. Mustafa Öztürk, "Kur'an'ın Kur'an'la Tefsiri -Bir Mahiyet Soruşturması", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (2008), 1-20) Bununla birlikte tefsirde hadisler, sahâbe sözü ve lügat gibi hangi kaynak kullanılırsa kullanılsın müfessirler, âyetlerin yorumunda birbirlerinden farklı neticelere ulaşabilmekte ve kimi zaman hatalı yorumlar da bulunabilmektedirler. Dolayısıyla hata ihtimali sadece Kur'an'ın Kur'an ile tefsirinde söz konusu değildir (bk. Ali Karataş, "Kur'an'ı Kur'an İle Anlama", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31 (2011), 177-197). Ayrıca bk. Muhammed Aydın, "Rivayet Tefsiri Kavramı ve Kur'an'ın Kur'an'la Tefsiri - Eleştirel Bir Yaklaşım", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (2009), 1-32.

⁵¹ İbn Teymiyye'nin, Kur'an'ın, yine Kur'an'dan istifadeyle açıklanmasının en güzel yol olduğu şeklindeki ifadesi de, Kur'an'ın Kur'an'la tefsirini, rivayet tefsirinin ilk sırasında saydığı anlamına gelmemektedir. "Rivayet-dirayet tefsirleri" şeklindeki hatalı denilebilecek tasnif, İbn Teymiyye'den sonraki dönemlerde ortaya çıkmıştır. Bu tasnife göre dirayet tefsirlerinden sayılan Fahreddin er-Râzî'nin *Mefâtîhu'l-gayb* adlı eserinde, rivayet tefsirleri arasında zikredilen Taberî tefsirine göre Kur'an'ın Kur'an ile tefsirine çok daha fazla başvurulmuş olması, Kur'an'ın Kur'an ile tefsirinin salt rivayet yöntemi olarak anlaşılmayacağını göstermektedir (Mustafa Karagöz, *Tefsir Tarihi Yazımı ve Problemleri* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2012), 167-175). Râzî'nin yanı sıra Kur'an'ın Kur'an ile tefsirine ağırlık veren müfessirler arasında zikredilen Mâtürîdî (ö. 333/944) de klasik taksimde dirayet tefsirleri arasında sayılmaktadır (Ali Karataş, *Mâtürîdî'nin Te'vilâtü'l-Kur'an'ında Kur'an'ı Kur'an'la Tefsiri* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010), 67).

⁵² Hudayrî, "et-Tefsîrü bi'l-eser beyne İbn Cerîr ve İbn Ebû Hâtim", 89; Vâsıl, *Tefsîru etbâ'i't-tâbiîn*, 156; Çoban, *İlk Dönem Tefsir Otoritelerinden Abdurrahman b. Zeyd'in Tefsirciliği*, 83.

⁵³ Hudayrî, "et-Tefsîrü bi'l-eser beyne İbn Cerîr ve İbn Ebû Hâtim", 89; Vâsıl, *Tefsîru etbâ'i't-tâbiîn*, 156; Abdurrahman b. Zeyd, *Tefsîru Abdurrahman b. Zeyd*, 76; Salâhüddin İvaz Muhammed İdris, "el-Cem'u beyne fenni'r-rivâyeti ve'd-dirâyeti dirâse tatbikiyye alâ tefsiri Abdurrahman b. Zeyd b. Eslem", *Mecelle Külliyyeti Usûli'd-dîn Câmîâtü Ümmü Dermân*, 12 (2014), 153.

⁵⁴ Sezgin, *Târibü't-türâsi'l-Arabî*, 1(1)/88; Abdurrahman b. Zeyd, *Tefsîru Abdurrahman b. Zeyd*, 143; Vâsıl, *Tefsîru etbâ'i't-tâbiîn*, 156. Şiirle istişhâda dair örnekler için bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 2/195, 17/405; Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi' li-abkâmi'l-Kur'an ve'l-mübeyyin lemâ tedammenehu mine's-sünneti ve âyi'l-Furkân*, thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1467/2006), 20/199.

⁵⁵ İdris, "Dirâse tatbikiyye alâ tefsiri Abdurrahman b. Zeyd b. Eslem", 178.

İbn Zeyd'in yer yer aktardığı hadisler genellikle zayıf kabul edilmiştir.⁵⁶ Dolayısıyla onun tefsirinin ana karakteristiği kendi re'yi ile âyetleri yorumlaması ve âyetleri bir bütün halinde değerlendirmesidir. İbn Zeyd'in akla verdiği önem; “Ey Rabbimiz! Onlara, içlerinden senin âyetlerini kendilerine okuyacak, onlara kitap ve hikmeti öğretecek ve böylece onları temizleyecek bir peygamber gönder.”⁵⁷ âyetinde, “Hikmet, dindeki akıldır. Hikmet olmadan âyetleri anlamak ve onlardan istifade etmek mümkün olmaz. Hikmet Allah'ın kalpte yarattığı ve bu sayede kalbin aydınlandığı şeydir.”⁵⁸ şeklindeki tefsirinde ve “Allah, hikmeti dilediğine verir ve kime hikmeti verirse ona muhakkak çok hayır verilmiş demektir.”⁵⁹ âyetindeki “hikmet”e “dindeki akıl” manâsını verdiği⁶⁰ misalde görülmektedir.

2. 2. 1. Kur'an'a Bütüncül Bakışı

Yukarıda da zikredildiği üzere İbn Zeyd'den en çok rivayette bulunan isim Taberî'dir ve *Câmi'u'l-beyân* onun Kur'an'ı Kur'an ile tefsirine dair çok sayıda misal ihtiva etmektedir. Bunun yanı sıra elimizde bulunan hemen hemen her tefsirde onun rivayetlerini görmek imkan dahilindedir. Onun, âyetleri bütüncül olarak ele alması ve konuyla ilgili âyetleri bir arada değerlendirmesi Kur'an'a olan vukûfiyetini de gözler önüne sermektedir. “(Kâfirlerin durumu) Firavun ailesinin ve onlardan önce gelenlerin durumu (دَأْبٍ) gibidir.”⁶¹ âyetindeki دَأْبٍ kelimesini, ‘yapıp ettikleri’ (عمل / فعل) şeklinde tercüme etmiş, Firavun ailesinin peygamberleri yalanlaması gibi inkarcıların da peygamberi yalanladıklarını söylemiş ve “Ey kavimim! Doğrusu ben, Nuh, Âd, Semûd ve onlardan sonra gelen kavimlerin durumu (دَأْبٍ) gibi, (peygamberleri yalanlayan) kavimlerin başlarına gelenin sizin de başınıza gelmesinden korkuyorum.”⁶² âyetinde de benzer durumun olduğunu ve Allah'ın azabının tıpkı o kavimler gibi onların da başlarına geleceğini ifade etmiştir.⁶³

“Biz refah içerisinde şırmarmış (الْبَطْرُ) nice memleket halkını helâk etmişizdir.”⁶⁴ âyetinde geçen şırmarma ve böbürlenmenin (الْبَطْرُ), Allah'a isyandan ve onun emirlerine muhalif davranmaktan

⁵⁶ Abdurrahman b. Zeyd, *Tefsîru Abdurrahman b. Zeyd*, 88-98. Yetmiş üç esbâb-ı nüzûl rivayeti olduğu söylenmiştir (Vâsıl, *Tefsîru etbâi't-tâbiîn*, 332.). Esbâb-ı nüzûl ile ilgili rivayetleri de senedsiz aktarmaktadır. Örnek için bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 5/335, 6/111, 8/556, 16/601; İbn Ebû Hâtim, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*, 5/1673, 8/2562, 10/3150.

⁵⁷ el-Bakara 2/129.

⁵⁸ Buradaki “hikmet” kelimesine “sünnet” mânâsı da verilmiştir (Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 3/87; İbn Ebû Hâtim, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*, 1/237; Ali b. Muhammed b. Habîb el-Mâverdi, *en-Nüket ve'l-'uyûn* (Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-İlmiyye, 1992), 1/192).

⁵⁹ el-Bakara 2/269.

⁶⁰ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 5/570; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, 4/356. Bir diğer İbn Zeyd yorumu için bk. İbn Ebû Hâtim, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*, 2/534.

⁶¹ Âl-i İmrân 3/11.

⁶² el-Mü'min 40/30-31.

⁶³ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 6/224.

⁶⁴ el-Kasas 28/58.

daha kötü olduğunu ve “Bunun sebebi yeryüzünde haksız yere şımarmanız ve böbürlenmenizdir.”⁶⁵ şeklindeki âyette de aynı durumdan bahsedildiğini söylemektedir.⁶⁶ Yine “Andolsun ki biz, ilk nesilleri helak ettikten sonra düşünüp ibret alsınlar diye Mûsâ’ya (insanların kalp gözünü açan) deliller (بَصَائِرَ) ile hidayet ve rahmet olarak Kitab’ı (Tevrat’ı) verdik.”⁶⁷ âyetindeki besâir’in (بَصَائِرَ) insanların, dinleri hakkında kalplerine verilen hidayet olduğunu yoksa zahiri anlamdaki görme duyusunun kastedilmediğini “Yeryüzünde dolaşmıyorlar mı ki; akledecekleri kalpleri, duyup işitecekleri kulakları olsun? (Gerçek şu ki) gözler kör olmaz, göğüslerdeki kalpler kör olur”.⁶⁸ âyetiyle destekleyerek açıklamaktadır.⁶⁹

Nüzûl-i İsâ ile ilgili; “Hani Allah İsâ’ya şöyle buyurmuştu: ‘Şüphesiz, senin hayatına ben son vereceğim, seni kendime yükselteceğim.’”⁷⁰ âyetinde zikredilen Hz. İsâ’nın vefatının henüz gerçekleşmediğini, onun Deccal’ı öldürmesinden sonra vefat ettirileceğini savunmakta ve “O, insanlarla beşikteyken de olgunluk çağındayken de konuşacaktır.”⁷¹ âyeti mûcibince, Hz. İsâ’nın yetişkinlik çağından önce göğe yükseltildiğini ve tekrar bu çağda iken ineceğini ifade etmektedir.⁷²

“İnsanlardan öylesi vardır ki, dünya hayatı hakkında söyledikleri senin hoşuna gider. Hatta (samimi olduğuna) Allah’ı şahit tutar. Halbuki o, düşmanlıkta en azılı olanıdır. Senin yanından ayrıldığında, yeryüzünde bozgunculuk yapmaya, ekin ve nesli yok etmeye çabalar. Allah ise fesadı sevmez.”⁷³ âyetlerinde ise, “Bir adam bir gün Hz. Peygamber’e gelip ‘Ey Allah’ın rasûlü! Şahitlik ederim ki, sen hak ve doğruluk üzere Allah’ın gönderdiği rasulsün.’ dedi ve bu söz Hz. Peygamber’in hoşuna gitti. Sonra adam ‘Allah biliyor ya, dilim ile söylediğim kalbimdeki gerçektir.’ dedi.” rivayetine yer verdikten sonra, “Halbuki onlar münafıkların ta kendileridir” deyip “Münafıklar sana geldiklerinde, ‘Şahitlik ederiz ki sen Allah’ın rasûlüsün.’ derler. Şüphesiz Allah da bilir ki sen, onun rasûlüsün ve muhakkak Allah, münafıkların yalancı olduklarını da bilmektedir.”⁷⁴ âyetini okumaktadır.⁷⁵

⁶⁵ el-Mü’min 40/75.

⁶⁶ İbn Ebû Hâtım, *Tefsîrü’l-Kur’âni’l-‘azîm*, 9/2996.

⁶⁷ el-Kasas 28/43.

⁶⁸ el-Hac 22/46.

⁶⁹ İbn Ebû Hâtım, *Tefsîrü’l-Kur’âni’l-‘azîm*, 9/2981.

⁷⁰ Âl-i İmrân 3/55.

⁷¹ Âl-i İmrân 3/46.

⁷² Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 6/457.

⁷³ el-Bakara 2/204-205.

⁷⁴ el-Münâfikûn 63/1.

⁷⁵ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 4/233.

“Allah’ın kabul edeceği tövbe, ancak bilmeden (بِجَهَالَةٍ) günah işleyip de sonra hemen tövbe edenlerin tövbesidir.”⁷⁶ âyetini ve burada geçen bilmeyerek (بِجَهَالَةٍ) kaydını şu âyetlerle birlikte açıklamaktadır: “Yûsuf onlara: ‘Siz, bilmeden (إِذْ أَنْتُمْ جَاهِلُونَ) Yûsuf ve kardeşine neler yaptığının farkında mısınız?’ dedi.”⁷⁷ ve “Yûsuf, ‘Rabb’im! Benim için zindan, onların beni çağırdıkları şeyden daha sevimlidir. Eğer onların tuzaklarını benden savuşturmazsan onlara meyledip cahillerden (مِنَ الْجَاهِلِينَ) olurum.’ dedi.”⁷⁸ İbn Zeyd, her kim Allah’a isyan ediyorsa, masiyeti söküp atıncaya kadar cahildir, demektedir.⁷⁹

“Bilakis (şöyle der): Öğrenip öğrettiğiniz kitap uyarınca Rabbe hâlis kullar (رَبَّانِينَ) olunuz.”⁸⁰ âyetindeki “Rabbânîler”, “İnsanlardan mesul olan, onları bakmakla görevli yöneticilerdir. Tıpkı ‘Kendilerini Rab’be adanmış olanlar (Rabbânîler) ve din adamları, onları günah söz söylemekten ve haram yemekten yasaklamaları gerekmez miydi?’⁸¹ âyetinde ‘Rabbânî’nin, yönetici ve din bilginleri anlamına gelmesinde olduğu gibi” diyen İbn Zeyd, ilk âyete verdiği mânâyı bir diğer âyetle desteklemiş olmaktadır.⁸²

“Âlemlere uyarıcı (نَذِيرًا) olsun diye Furkân’ı kuluna indiren Allah ne yücedir!”⁸³ âyetinde uyarıcının Hz. Peygamber (s.a.s.) olduğunu söylerken, “Muhakkak biz seni, müjdeleyici ve uyarıcı (نَذِيرًا) olarak hak ile gönderdik. Hiçbir ümmet yoktur ki, içlerinden bir uyarıcı (نَذِيرًا) çıkmamış olsun.”⁸⁴ ve Biz hiçbir memleketi, kendilerine uyarıcı (نَذِيرًا) göndermeden önce helak etmedik.⁸⁵ âyetlerinde de Cenâb-ı Allah’ın rasûlleri, uyarıcı olarak gönderdiğini ifade etmektedir.⁸⁶

2. 2. 2. Lugavî Tahlilleri

İbn Zeyd, âyetlerde geçen kelimeleri farklı âyetlerde geçen ifadelerle izah etmekte, kelime tahlillerine yönelmektedir. Örneğin; “Muhakkak biz, yeryüzünde olan herşeyi kupkuru, çorak bir toprak (صَعِيدًا جُرُزًا) haline getirebiliriz.”⁸⁷ âyetindeki صَعِيدًا جُرُزًا kısmıyla “Belki Rabbim bana, seninkinden daha iyi bir bağ verir; senin bağına da gökten yıldırımlar gönderir de bağ, kupkuru bir

⁷⁶ en-Nisâ 4/17.

⁷⁷ Yûsuf 12/89.

⁷⁸ Yûsuf 12/33.

⁷⁹ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 8/90.

⁸⁰ Âl-i İmrân 3/79.

⁸¹ el-Mâide 5/63.

⁸² Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 6/543.

⁸³ el-Furkân 25/1.

⁸⁴ el-Fâtır 35/24.

⁸⁵ eş-Şuarâ 26/208.

⁸⁶ İbn Ebû Hâtim, *Tefsîrü’l-Kur’âni’l-‘azîm*, 8/2660.

⁸⁷ el-Kehf 18/8.

toprak (صَعِيدًا زَلْفًا) haline gelir.”⁸⁸ âyetindeki (صَعِيدًا زَلْفًا) kısmının aynı manâda olduğunu ve her ikisinin üzerinde herhangi bir ürünün yetişmediği çorak toprak manasına geldiğini, “Görmediler mi ki; kupkuru toprağa (الْأَرْضِ الْجُرُزِ) suyu ulaştırdığımızı ve onunla hem hayvanlarının hem kendilerinin yedikleri ürünü çıkarmakta olduğumuzu?”⁸⁹ âyetini de okuyarak açıklamaktadır.⁹⁰

“Sabır ve namazla (duayla) Allah’tan yardım dileyin. Şüphesiz sabır ve namaz, Allah’a saygıdan kalbi ürperenler (الْخَائِشِينَ) haricindekilere zor ve ağır gelir.”⁹¹ âyetindeki الْخَائِشِينَ kelimesini “korku (الخوف) ve Allah’a karşı saygı duyarak çekinme” olarak açıklamış ve “Ateşe sunulurken onların zilletten başlarını öne eğmiş (الْخَائِشِينَ), göz ucuyla gizli gizli baktıklarını görürsün.” şeklindeki eş-Şûrâ 42/45. âyette onların, Allah’a duydukları korku ve saygı dolayısıyla başlarını öne eğdiklerini söylemektedir.⁹² Yine “Ey iman edenler! Topluca hepiniz (كَافَّةً) güvenlik ve barışa (İslâm’a) girin!”⁹³ âyetindeki كَافَّةً kelimesinin جميعًا anlamına geldiğini ve “Sizinle topyekûn (كَافَّةً) savaşan müşriklerle siz de topyekûn savaşın!”⁹⁴ âyetinde de aynı mânanın bulunduğunu ifade etmektedir.⁹⁵ “Fitne tamamen yok edilinceye ve din yalnız Allah’ın oluncaya kadar onlarla savaşın!”⁹⁶ âyetindeki “fitne”yi ise “küfür” olarak açıklamış ve “Onlar müslüman olana kadar onlarla savaşmaya çağrılacaksınız.”⁹⁷ âyetinde de bu durumun ifade edildiğini söylemiştir.⁹⁸

“Sizi (Benî İsrâîl) âlemlere üstün kıldım (وَإِنِّي فَضَّلْتُكُمْ عَلَى الْعَالَمِينَ)”⁹⁹ âyetinde; “Burada Benî İsrâîl’in üstün tutulduğu âlemlerden kasıt, kendi dönemlerindeki insanlardır. ‘Andolsun ki biz onları (İsrâiloğulları’nı) bilerek âlemlere üstün tuttuk (أَخْتَرْنَاَهُمْ).”¹⁰⁰ âyetinde de durum aynıdır. Bu üstün tutulma durumu, Allah’a itaat eden ve onun emirlerine uyanlar için geçerlidir, zira onların arasında maymuna döndürülmüş, Allah’ın buğz ettikleri de vardır. Bu ümmet içinse Allah, ‘Siz (Ey Muhammed ümmeti) insanlar için çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz.”¹⁰¹ buyurmuştur. Buradaki ifade de,

⁸⁸ el-Kehf 18/40.

⁸⁹ es-Secde 32/27.

⁹⁰ Ebû'l-Fidâ İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*, thk. Sâmî b. Muhammed es-Selâme (Riyad: Dâru Tayyibe, 1420/1990), 5/137.

⁹¹ el-Bakara 2/45.

⁹² Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 2/16.

⁹³ el-Bakara 2/208.

⁹⁴ et-Tevbe 9/36.

⁹⁵ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 4/258.

⁹⁶ el-Bakara 2/193.

⁹⁷ el-Fetih 48/16. Bu âyetteki أَوْ يُسَلِّمُونَ ifadesi “onlar teslim oluncaya kadar” şeklinde de anlaşılabilir.

⁹⁸ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 3/571.

⁹⁹ el-Bakara 2/47.

¹⁰⁰ ed-Duhân 44/32.

¹⁰¹ Âl-i İmrân 3/110.

Allah'a itaat eden, emirlerine uyan ve onun yasak kıldıklarından uzak duran kimse içindir.”¹⁰² demektedir. Bu tefsirinde o, *فَصَلُّوا* ve *اخْتَرْنَا لَهُمْ* ifadelerinin benzer mânada olduğuna dikkat çekmiştir.

“Eğer bilmiyorsanız, zikir ehline sorun!”¹⁰³ âyetindeki “zikir” kelimesine “Kur'an” manâsını vermiş ve bu tefsirini “Şüphe yok ki zikri (Kur'an'ı) biz indirdik ve onu koruyacak olan da muhakkak biziz.”¹⁰⁴ ve “Onlar kendilerine zikir (Kur'an) gelince onu inkar ettiler. Oysa o azîz (şerefli, yüce) bir kitaptır.”¹⁰⁵ âyetleriyle delillendirmiştir.¹⁰⁶ Yine “De ki: Sığınırım 'felak'ın (الْفَلَق) Rabbi'ne”¹⁰⁷ âyetindeki felak kelimesine “sabah” mânasını vermiş ve bu mânâya “O, karanlığı yarıp sabahı aydınlattandır. (فَالِقُ الْإِصْبَاحِ)” âyetinden¹⁰⁸ ulaşmıştır.¹⁰⁹

2. 2. 3. Muhkem-Müteşâbih Yaklaşımı

İbn Zeyd, âyetleri, ilgili diğer âyetlerle tefsir ederken lafzî olarak birbirine benzeyen ve müteşâbihu'l-lafzî denilen âyetler üzerinde durmakta ve kelime izahları yapmaktadır. Örneğin; “Kalplerinde hastalık vardır. Allah onların hastalığını daha da arttırmıştır. Yalan söylemeleri sebebiyle onlar için acı bir azap vardır.”¹¹⁰ âyetinin tefsirinde “Allah onların hastalığını (küfrünü) daha da arttırmıştır. (فَرَادَهُمُ اللَّهُ مَرَضًا)” kısmını, “Kalplerinde hastalık olanlara gelince, Allah onların küfrüne küfür katmıştır. (فَرَادَتْهُمْ رِجْسًا إِلَىٰ رِجْسِهِمْ)”¹¹¹ âyetleriyle tefsir etmiş, böylece “hastalık (مَرَضًا)” kelimesini, “pislik (رِجْسًا)” kelimesiyle açıklayarak her ikisine de “küfür” mânasını vermiştir.¹¹² “(Yahudiler) ‘Kalplerimiz örtülüdür.’ dediler. (وَقَالُوا قُلُوبُنَا غُلْفٌ)”¹¹³ âyetini “‘Kalplerimiz örtülüdür.’ dediler. (وَقَالُوا قُلُوبُنَا فِي أَكِنَّةٍ)”¹¹⁴ âyetiyle tefsir etmekte ve örtü anlamındaki *غُلْفٌ* kelimesini yine benzer mânadaki *أَكِنَّةٍ* (örtü, perde, gölgelik,) kelimesiyle izah etmektedir.¹¹⁵

İbn Zeyd'in muhkem-müteşâbih hakkındaki kanaati; “Kur'an-ı Kerîm'de lafızları tekrarlanan ve birbiriyle benzerlik arzeden ifadeler, müteşâbih; tekrarlanmayanlar ise muhkemdir” şeklinde

¹⁰² Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 2/24.

¹⁰³ en-Nahl 16/43.

¹⁰⁴ el-Hicr 15/9.

¹⁰⁵ Fussilet 41/41.

¹⁰⁶ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 17/209. et-Tevbe 9/126. âyetin tefsirinde de “ehlü'z-zikr”ın “ehlül-Kur'an” olduğunu söylemektedir (İbn Ebû Hâtim, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*, 6/1916.)

¹⁰⁷ el-Felak 113/1.

¹⁰⁸ el-En'âm

¹⁰⁹ İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*, 8/535.

¹¹⁰ el-Bakara 2/10.

¹¹¹ et-Tevbe 9/125.

¹¹² Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 1/282.

¹¹³ el-Bakara 2/88.

¹¹⁴ Fussilet 41/5.

¹¹⁵ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 2/327.

özetlenebilir.¹¹⁶ “Elif, lâm, râ. Bu kitap, âyetleri muhkem kılınmış sonra hikmet sahibi ve herşeyden haberdâr olan Allah katından açıklanmış kitaptır.”¹¹⁷ âyetinin tefsirinde muhkem-müteşâbih yaklaşımı görülmektedir: “Hûd sûresinin ilk yirmi dört âyeti Hz. Peygamber, sonraki yirmi dört âyeti Hz. Hûd hakkındadır. Sonra Hz. Sâlih, Hz. İbrâhim, Hz. Lût ve Hz. Şuayb zikredilir. Burada verilen bilgiler muhkemdir ve tafsilatıyla açıklanmıştır. Ama mesela Hz. Mûsâ'nın kıssası müteşâbihtir çünkü birden fazla yerde geçmekte ve benzer bilgiler verilmektedir. el-Mü'minûn 23/27 ile Hûd 11/40, el-Kasas 28/32 ile en-Neml 27/12, Tâhâ 20/20 ile el-A'râf 7/107 sûresinde Hz. Mûsa ile ilgili aynı hakikat farklı kelimelerle aktarılmış ve Hûd sûresinde de yukarıda zikredilen peygamberlerden sonra dört âyette Hz. Mûsâ'dan bahsedilmiştir.”¹¹⁸ İbn Zeyd'in müteşâbih olarak nitelendiği bu âyetler şöyledir:

فَإِذَا جَاءَ أَمْرُنَا وَفَارَ التَّنُّورُ فَاسْتَلِّكْ فِيهَا مِنْ كُلِّ زَوْجَيْنِ اثْنَيْنِ ¹¹⁹	حَتَّىٰ إِذَا جَاءَ أَمْرُنَا وَفَارَ التَّنُّورُ فَلَنَا أَهْمَلُ فِيهَا مِنْ كُلِّ زَوْجَيْنِ اثْنَيْنِ ¹²⁰
وَأَنْخَلْ يَدَكَ فِي جَيْبِكَ تَخْرُجُ بَيْضَاءَ مِنْ غَيْرِ سُوءٍ ¹²¹	أَسَلُّكَ يَدَكَ فِي جَيْبِكَ تَخْرُجُ بَيْضَاءَ مِنْ غَيْرِ سُوءٍ ¹²²
فَأَلْفَيْهَا فَإِذَا هِيَ نُعْبَانٌ مُبِينٌ ¹²³	فَأَلْفَيْهَا فَإِذَا هِيَ حَيَّةٌ تَسْعَى ¹²⁴

Tabloda da görüldüğü üzere âyetler arasında ufak kelime farklılıkları bulunmaktadır ki, İbn Zeyd, bu âyetler müteşâbih (lafzî) demektedir.

2. 2. 4. Mübhem İfadeleri Tefsiri

İbn Zeyd'in bazen bir âyetteki mübhemliği gidermek için ilgili diğer âyetlerle tefsire yöneldiği de görülmektedir. Örneğin, “Allah, gerek mallarıyla gerek canlarıyla cihad edenleri, cihada çıkmayıp oturanlara göre derece olarak üstün kılmıştır. Cihad edenler için Allah katından onlara; dereceler, mağfîret ve rahmet vardır.”¹²⁵ âyetindeki derecelerin yedi tane olduğunu söylemekte ve “Medinelilere ve çevrelerinde bulunan bedevilere, (savaş ve diğer hususlarda) Allah'ın peygamberinden geri kalmaları ve kendilerini ona tercih etmeleri yakışmaz. Zira Allah yolunda susuzluğa, yorgunluğa, açlığa maruz kalmak, kâfîrleri kızdıracak bir yeri işgal etmek ve düşmana karşı başarı kazanmak karşılığında, onların salih bir amel yaptıkları mutlaka yazılır. Allah muhsin olanların mükafatını zayı

¹¹⁶ Mâverîdî, *en-Nüket ve'l-'uyûn*, 1/369.

¹¹⁷ Hûd 11/1.

¹¹⁸ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 6/178-179; İbn Ebû Hâtîm, *Tefsîrî'l-Kur'âni'l-'azîm*, 6/1995.

¹¹⁹ el-Mü'minûn 23/27.

¹²⁰ Hûd 11/40.

¹²¹ en-Neml 27/12.

¹²² el-Kasas 28/32.

¹²³ el-A'râf 7/107.

¹²⁴ Tâhâ 20/20.

¹²⁵ en-Nisâ 4/95-96.

etmez. Muhakkak Allah onları, yaptıklarının en güzeli ile mükâfatlandırmak için küçük büyük yaptıkları her harcamayı, geçtikleri her vâdiyi onların lehine yazar.”¹²⁶ âyetlerinde bu derecelerin zikredildiğini ifade etmektedir. Ona göre; susuzluk, yorgunluk ve açlıktan kurtulmak, düşman için kıymetli bir yeri ele geçirmek, düşmana karşı başarı kazanmak, az veya çok Allah yolunda harcadıkları şeyler ve mesafeleri aşmak mükâfatlandırılacaktır ve burada sayılanların her biri, bir derecedir.¹²⁷ Yine Ashâb-ı kehf ve Ashâb-ı rakîm (أَصْحَابِ الْكَهْفِ وَالرَّقِيمِ) âyetindeki “rakîm”ın kitap manasında olduğunu “Yazılmış bir kitaptır. (كِتَابٌ مَرْفُومٌ)”¹²⁸ âyetiyle istişhâdda bulunarak izah etmekte;¹²⁹ “Onları pişmanlık ve üzüntü günü (يَوْمَ الْحَسْرَةِ) ile uyar.”¹³⁰ âyetinde kıyamet gününün niçin “yevmü’l-hasret” olarak ifade edildiğini ise “Kişinin, ‘Allah’ın yanında, işlediğim hatalardan dolayı vay hâlime! (يَا حَسْرَتِي)”¹³¹ diyeceği kıyamet gününden bahsedilen âyette de zikredildiği üzere günahkâr olanın kıyamet günü işlediği günahlar yüzünden pişmanlık duyması sebebiyle, kıyamet gününün “yevmü’l-hasret” olarak isimlendirildiğini söylemektedir.¹³²

“Şüphesiz Safâ ile Merve Allah’ın şeâirlerindedir (nişânelerindedir).”¹³³ âyetinde “Câhiliyye’de iken insanlar Safâ ve Merve tepelerine birer put koymuş onlara tâzim ediyorlardı. İslâm gelip de müslümanlığı seçtiklerinde bu iki put tepesini tavaf etmeyi kerih gördüler. Sonra Allah, hem bu âyette hem de ‘Her kim Allah’ın şeâirlerine saygı gösterirse, muhakkak bu, kalplerin takvâsındandır.’¹³⁴ âyetinde bu iki tepeyle ilgili açıklama getirdi ve Hz. Peygamber o ikisini sa’y etmeyi sünnet kıldı.” demektedir.¹³⁵

“Ey İsrailoğulları! Size verdiğim nimetimi hatırlayın ve bana verdiğiniz sözü yerine getirin ki ben de size vadettiklerimi yerine getireyim.”¹³⁶ âyetini; “Burada Allah’ın onlara bahşettiği nimet, geneldir ve hiçbir nimet İslâm nimetinden daha üstün değildir.” demektedir ve bu sözünü “(Ey Rasûlüm!) Müslüman oldular diye sana bir lütufta bulunmuş gibi davranıyorlar. De ki: ‘Müslüman olmanızı bir lütuf gibi benim başıma kakıp durmayın. Bilakis sizi imana eriştirmesinden dolayı Allah

¹²⁶ et-Tevbe 9/120-121.

¹²⁷ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 9/97.

¹²⁸ el-Mutaffifîn 83/9.

¹²⁹ Rakîm için; kasaba, mağaranın bulunduğu dağ ve Ashâb-ı kehf’in kıssasının yazılı olduğu taştan levha şeklinde farklı yorumlar da bulunmaktadır (İbn Kesîr, *Tefsîri’l-Kur’âni’l-‘azîm*, 5/139).

¹³⁰ Meryem 19/39.

¹³¹ ez-Zümer 39/56.

¹³² İbn Kesîr, *Tefsîri’l-Kur’âni’l-‘azîm*, 5/234.

¹³³ el-Bakara 2/158.

¹³⁴ el-Hac 22/32.

¹³⁵ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 3/235.

¹³⁶ el-Bakara 2/40.

size lütufta bulunmuştur. Eğer doğru kimselerseniz (Allah'a minnettar olmanız gerekir.)”¹³⁷ âyetiyle kuvvetlendirmektedir.¹³⁸

Kısaca, Abdurrahman b. Zeyd'in örnek verilecek farklı birçok rivayeti bulunmakla birlikte, çalışmanın sınırlarını da aşmamayı göz önünde bulundurarak, verilen misallerin; onun âyetleri tefsir ederken ilgili diğer âyetlere başvurmayı son derece önemseydiği ve bunu, tefsirinin ana özelliği kıldığı, mânâyı tesbitte Kur'an'a bütüncül bir bakışla yaklaştığı gibi temel yaklaşımını ortaya koyması açısından yeterli olacağı kanaatindeyiz. Yaşadığı dönemin en önemli müfessirlerinden biri olan İbn Zeyd'in tefsire katkısı, başta Kur'an'ın Kur'an ile tefsiri olmakla birlikte, lugavî izahlar ve şüire istişhâd açısından da oldukça kıymetlidir. Aynı zamanda onun tefsiri, nakil yerine aklın ön plana çıkarılması dolayısıyla da önem arz etmektedir.

Sonuç

Tâbiûnu müslüman olarak görüp yine müslüman olarak vefat eden ve üçüncü nesil sayılan etbâu't-tâbiîn'in, ağırlıklı olarak yaşadığı dönem hilafette Abbasîlerin bulunduğu hicrî II. asra denk gelmektedir. Bu dönemde Mekke, Medine, Basra, Kûfe, Şam, Mısır ve Yemen gibi ilim merkezlerinin yanı sıra Bağdat, Rey ve Kayrevân gibi şehirler de ilmî hayattaki yerini almıştır. Arap diliyle ilgili çalışmalar ivme kazanmış; kelâmî ve fikhî mezheplerin temelleri atılmıştır. İlimlerin tasnif edildiği bu dönemde Mukâtil b. Süleymân'ın *Tefsîrü'l-Kur'ân*'ı, Yahyâ b. Sellâm'ın *Tefsîr*'i ve Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî'nin *Tefsîr*'i günümüze ulaşan eserler arasında yer almaktadır.

Medine'de doğup büyüyen; meşhur muhaddis, fakih ve müfessir tâbiî Zeyd b. Eslem'in oğlu Abdurrahman b. Zeyd b. Eslem, etbâu't-tâbiîn dönemi âlimleri arasında en dikkat çeken isimlerden biridir. Özellikle tefsir alanında şöhret kazanan İbn Zeyd'in bir tefsir eseriyle *en-Nâsib ve'l-mensûb* adında bir kitabının bulunduğu kaydedilmektedir. Onun bu iki eseri günümüze müstakil olarak ulaşmasa da sonraki dönem tefsir kaynakları içerisinde yer almaktadır. Onun tefsiri, Taberî'nin en önemli kaynağıdır ve İbn Zeyd, *Câmi'u'l-beyân*'daki 5233 etbâ'u't-tâbiîn rivayeti arasında 2075 rivayet ile en çok rivayete sahip müfessir olma özelliğini haizdir. O, İbn Ebû Hâtim'in de rivayetlerine en çok yer verdiği isimler arasında bulunmaktadır.

İbn Teymiyye'nin “Tefsirdeki en güzel metod (ahsenü't-turûk) Kur'an'ın Kur'an ile tefsiridir.” dediği Kur'an'ın kendi iç bütünlüğünde anlaşılması gayesine matuf bir yöntem olan Kur'an'ın Kur'an ile tefsiri, Abdurrahman b. Zeyd tefsirinin temelini teşkil etmektedir. Etbâu't-tâbiîn müfessirleri arasında âyetleri ilgili diğer âyetlerle tefsir eden, yöntem ve kaynak olarak

¹³⁷ el-Hucûrât 49/17.

¹³⁸ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 1/556.

Kur'an'ın Kur'an ile tefsirine en çok ağırlık veren isimdir. Âyetleri bütüncül olarak ele alması ve konuyla ilgili tüm âyetleri bir arada değerlendirmesi, Kur'an'a olan vukûfiyetini de gözler önüne sermektedir. Bu çalışmada onun tefsir rivayetleri tahlil edilerek, birçok misal eşliğinde Kur'an'ı Kur'an ile tefsirine ışık tutulmuştur. Rivayetlerinde nakle çok az yer veren Abdurrahman b. Zeyd, âyetler arası kurduğu ilişkide akla başvurmuş ve âyetleri kendi re'yi ile yorumlamıştır. Bu çalışmayla, ülkemizde yeterince incelenmemiş ve hakettiği değeri bulamamış Abdurrahman b. Zeyd ve tefsirine dikkat çekmek amaçlanmış ve özellikle Kur'an'ın Kur'an ile tefsirine sunduğu katkının önemi vurgulanmıştır.

Kaynakça

- Abdurrahman b. Zeyd. *Tefsîru Abdurrahman b. Zeyd*. der. Abdullah Ebussuûd Bedr. İrbid: Âlemü'l-kütübi'l-hadîs, 2014.
- Albayrak, Halis. *Kur'an'ın Bütünlüğü Üzerine: Kur'an'ın Kur'an'la Tefsiri*. İstanbul: Şule Yayınları, 1996.
- Aydın, Muhammed. "Rivayet Tefsiri Kavramı ve Kur'an'ın Kur'an'la Tefsiri - Eleştirel Bir Yaklaşım". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (2009), 1-32.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Tabakâtü'l-müfessirîn*. 2 Cilt. İstanbul: Bilmen Yayınları, 1973.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâil. *el-Câmiu's-sabîh*. thk. Muhammed Züheyr b. Nâsır. 9 Cilt. Beyrut: Dâru Tavki'n-necât, t.y.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâil. *et-Târîhu'l-kebir*. 4 Cilt. Haydarabad: Dâiretü'l-maârifî'l-Osmâniyye, 1958.
- Cerrahoğlu, İsmail. "Tefsirde Mukâtil İbn Süleyman ve Eserleri". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21 (1976), 1-35.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Yahyâ İbn Sallâm ve Tefsirdeki Metodu*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1970.
- Cerrahoğlu, İsmail. "Yahyâ b. Sellâm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/263-264. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Cürcânî, İbn Adî. *el-Kâmil fî duefâi'r-ricâl*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Muavvîd. 9 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-İlmiyye, t.y.
- Çoban, Abdulkadir. *İlk Dönem Tefsir Otoritelerinden Abdurrahman b. Zeyd'in Tefsirciliği*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Dâvûdî, Şemsüddin Muhammed b. Ali. *Tabakâtü'l-müfessirîn*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-İlmiyye, t.y.
- Hâkim en-Nisâbûrî. *Ma'rifetü 'ulûmi'l-hadîs*. nşr. Seyyid Muazzam Hüseyin. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-İlmiyye, 1397/1977.
- Hudayrî, Muhammed b. Abdullah. "et-Tefsîru bi'l-eser beyne İbn Cerîr ve İbn Ebû Hâtim". *Mecelletü'd-dirâsâtü'l-Kur'âniyye*. 4 (1430), 15-162.
- İbn Abdülber, Yûsuf b. Abdullah en-Nemerî. *et-Tembîd limâ fi'l-Muvatta' mine'l-me'âni ve'l-esânîd*. thk. Mustafa b. Ahmed el-Alevî - Muhammed Abdülkebîr el-Bekrî. 26 Cilt. Fas, 1387/1967.
- İbn Asâkîr, Ebû'l-Kâsım Ali b. Hasan. *Târîhu medîneti Dimaşke*. thk. Muhibbüddin Ebû Saîd Ömer b. Garâme el-Amrî. 80 Cilt. Beyrut: Dârü'l-fikr, 1415/1995 - 1421/2000.
- İbn Ebû Hâtim, Abdurrahman b. Muhammed. *el-Cerh ve't-ta'dîl*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-İlmiyye, 1371/1952.

- İbn Ebû Hâtım, Abdurrahman b. Muhammed. *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm müsneden 'an Rasûlillab ve's-sabâbe ve't-tâbi'in*. thk. Esad Muhammed Tayyib. 10 Cilt. Riyad: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1417/1997.
- İbn Hacer, Şihâbüddin Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî. *Tehzîbü't-Tehzîb*. thk. İbrahim ez-Zeybek - Âdil Mürşid. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, t.y.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ. *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*. thk. Sâmî b. Muhammed es-Selâme. 8 Cilt. Riyad: Dâru Tayyibe, 1420/1990.
- İbn Sa'd, Muhammed. *et-Tabakâtü'l-kebir*. thk. Ali Muhammed Ömer. 11 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1421/2001.
- İbn Teymiyye, Takiyüddin. *Mukaddime fî usûli't-tefsîr*. thk. Adnan Zerzûr. Dimaşk, 1392/1972.
- İbn Yûnus el-Mısrî. *Târîhu İbn Yûnus el-Mısrî*. thk. ve der. Abdülfettah Fethî Abdülfettah. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-'ilmiyye, 1421.
- İbnü'l-Esîr, İzzeddin Ali b. Muhammed. *Üsdü'l-gâbe fî ma'rifeti's-sabâbe*. thk. Muhammed Muavvid - Âdil Ahmed Abdülmevcûd. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-'ilmiyye, t.y.
- İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebû Ya'küb. *Kitâbü'l-Fihrist*. thk. Rıza Teceddüd. Tahran, t.y.
- İbnü's-Salâh, eş-Şehrezûrî. *Mukaddimetü İbni's-Salâh (Ma'rifetü envâ'i 'ilmi'l-hadîs)*. thk. Abdüllatîf el-Hemîm - Mâhir Yâsîn Fahl. Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-'ilmiyye, 1423/2002.
- İdris, Salâhüddin İvaz Muhammed. "el-Cem'u beyne fenni'r-rivâyeti ve'd-dirâyeti dirâse tatbikiyye alâ tefsîri Abdurrahman b. Zeyd b. Eslem". *Mecelle Külliyyeti Usûli'd-dîn Câmiâtü Ümmü Dermân*. 12 (2014), 139-186.
- Kâdî İyâz, İyâz b. Mûsâ el-Yahsûbî. *Tertîbü'l-medârik ve takerîbü'l-mesâlik li-ma'rifeti a'lâmi mezhebi Mâlik*. thk. Muhammed b. Tâvî et-Tancî. 8 Cilt. Rabat: Vizâretü'l-Evkâf ve's-şü'ûni'l-İslâmiyye, 1403/1983.
- Kallek, Cengiz. "Fukahâ-yi seb'a". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/214. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Karagöz, Mustafa. *Tefsîr Tarihi Yazımı ve Problemleri*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2012.
- Karataş, Ali. *Mâtürîdî'nin Te'vîlâtü'l-Kur'ân'ında Kur'ân'ı Kur'ân'la Tefsiri*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.
- Karataş, Ali. "Kur'ân'ı Kur'ân İle Anlama". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31 (2011), 177-197.
- Kastallânî, Şehâbüddin Ahmed b. Muhammed. *İrşâdü's-sârî li şerhi Sabîbi'l-Buhârî*. 10 Cilt. Mısır, 1323.

- Koç, Mehmet Akif. *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri - İbn Ebî Hâtîm (ö. 327/939) Tefsiri Örneğinde Bir Literatür İncelemesi*. Ankara: Kitâbiyât, 2003.
- Kurtubî, Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li-abkâmi'l-Kur'an ve'l-mübeyyin lemâ tedammenebu mine's-sünneti ve âyi'l-Furkân*. thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî. 24 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1467/2006.
- Mâverdî, Ali b. Muhammed b. Habîb. *en-Nüket ve'l-'uyûn*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, 1992.
- Mizzî, Cemâlüddin Ebü'l-Haccâc Yûsuf. *Tebzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1403/1983-1413/1992.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *Sabîhu Müslim*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 4 Cilt. Kahire: Dâru İhyâü'l-kütübî'l-'Arabiyye, 1412/1991.
- Özkan, Halit. *Hicrî İlk İki Asırda Farklı Şehirlerde Amel Telakkisi Oluşumunda Sünnet ve Hadisin Yeri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.
- Öz, Mustafa. "Ca'fer es-Sâdık". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/1-3. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Öztürk, Mustafa. "Kur'an'ın Kur'an'la Tefsiri - Bir Mahiyet Soruşturması". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (2008), 1-20.
- Sa'lebî, Ahmed b. Muhammed. *el-Keşf ve'l-beyân 'an tefsîri'l-Kur'an*. thk. Ebû Muhammed b. Âşûr. 9 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâü't-türâsi'l-Arabî, 1422/2001.
- Sehâvî, Şemsüddin Muhammed b. Abdurrahman. *et-Tuhfetü'l-latîfe fî târîhi'l-Medineti's-şerîfe*. 3 Cilt. y.y., 1399/1979.
- Sezgin, M. Fuat. *Târihi't-türâsi'l-Arabî*. trc. Mahmud Fehmi Hicâzî. 6 Cilt. Riyad : Câmiatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1411/1991.
- Süyûtî, Celâlüddin. *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'an*. thk. Merkezü'd-dirâseti'l-Kur'âniyye. 7 Cilt. Medine, t.y.
- Taberânî, Süleyman b. Ahmed. *el-Mu'cemü'l-kebîr*. thk. Hamdi Abdülmecid es-Selefi. 25 Cilt. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, t.y.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vili âyi'l-Kur'an*. thk. Mahmûd Muhammed Şâkir - Ahmed Muhammed Şâkir. 16 Cilt. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, t.y.
- Vâsıl, Hâlid b Yûsuf. *Tefsîru etbâi't-tâbiîn : arç ve dirâse*. Riyad : Merkezü tefsîr li'd-dirâsâti'l-Kur'âniyye, 2016.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin. *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*. 3 Cilt. Kahire: Dâru'l-hadîs, 1426/2005.
- Zehebî, Şemsüddin Muhammed b. Osman. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnaût. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1417.

Zehebî, Şemsüddin Muhammed b. Osman. *Târîbu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhiri ve'l-a'lâm*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 17 Cilt. Beyrut: Dârü'l-garbi'l-İslâmî, 2003.

Ziriklî, Hayrüddin. *el-A'lâm kâimü'sü terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ' min'el-'Arab ve'l-müsta'rabîn ve'l-müsteşrikîn*. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-'ilm li'l-melâyin, 2002.